

بررسی رابطه هوش معنوی و هوش اخلاقی با تاب آوری روان‌شناختی دانش‌آموزان^۱

ثریا رمضان زاده^۲
هادی مصلح^۳

چکیده

هوش معنوی در بردارنده نوعی سازگاری و حل مسأله است که بالاترین سطوح رشد را در حیطه‌های مختلف شناختی، اخلاقی شامل می‌شود و فرد را در جهت هماهنگی با پدیده‌های اطرافش یاری می‌نماید. هدف پژوهش حاضر بررسی رابطه هوش اخلاقی و هوش معنوی با تاب آوری روان‌شناختی در دانش‌آموزان بود. در این مطالعه ۸۰ نفر از دانش‌آموزان دختر سال تحصیلی ۱۳۸۹ - ۱۳۹۹ شهرستان بهشهر با روش نمونه‌گیری خوشه‌ای تصادفی چند مرحله‌ای انتخاب شدند. شرکت کنندگان پرسشنامه هوش اخلاقی لنینک و کیل (۲۰۰۵)، پرسشنامه هوش معنوی شاه حسینی و معنوی پور (۱۳۸۹) و مقیاس تاب آوری کانر و دیویدسون (۲۰۰۳) را تکمیل کردند. برای تحلیل داده‌ها از آزمون‌های آماری همبستگی و رگرسیون استفاده شد. نتایج پژوهش نشان داد هوش معنوی و هوش اخلاقی می‌توانند ۲۵ درصد از واریانس تاب آوری دانش‌آموزان را به طور معنی‌داری پیش‌بینی کنند ($P < 0/01$). بر اساس نتایج پژوهش و نقش هوش معنوی و اخلاقی در افزایش تاب آوری، در برنامه‌های مبتنی بر افزایش تاب آوری لازم است به این عوامل توجه شود.

واژگان کلیدی: هوش اخلاقی، هوش معنوی، تاب آوری روان‌شناختی.

۱. مقدمه

هوش معنوی^۱ یکی از مفاهیمی است که در پرتو توجه و علاقه جهانی روان‌شناسان به حوزه دین و معنویت، مطرح شده که سازه‌های معنویت و هوش را درون یک سازه جدید ترکیب می‌کند (لارسون^۲، ۲۰۱۱). هوش معنوی به ما اجازه می‌دهد که تا آنجایی که ممکن است، موقعیت را تغییر و یا بهتر کرده و در واقع، آن را اداره کنیم (چارلتون، ۲۰۱۵). افرادی که گرایش‌های معنوی دارند هنگام رویارویی با آسیب، پاسخ‌های بهتری به وضعیت می‌دهند و موقعیت و فشار را بهتر اداره می‌کنند و میزان افسردگی آنها کمتر است (مک‌دونالد^۳، ۲۰۱۲).

هوش معنوی به عنوان «توانایی عمل با خرد و دلسوزی، ضمن حفظ آرامش درونی و بیرونی، بدون توجه به شرایط» توصیف شده است (ویگلسورث^۴، ۲۰۱۲؛ به نقل از سارین^۵، ۲۰۱۹)، که افراد را قادر می‌سازد تا به طور مؤثر شرایط استرس‌زا و اضطراب را در موقعیت‌های نامطلوب مدیریت کنند (سارین، ۲۰۱۹). مجموعه‌ای از ظرفیتهای ذهنی که به آگاهی کمک می‌کنند، یکپارچه‌سازی و استفاده انطباقی از جنبه‌های غیرمادی و متعالی وجود فرد منجر به نتایجی مانند تأمل عمیق وجودی، تقویت معنا، شناخت خود متعالی و تسلط بر حالات معنوی می‌شود (کینگ و دسیکو^۶، ۲۰۰۹؛ به نقل از پینتو و پینتو^۷، ۲۰۲۰). نظریه‌شناختی روانشناسی روش‌های بسیاری بسیاری را نشان می‌دهد که از طریق آن افراد می‌توانند روش‌های مقاوم‌تری برای پردازش اطلاعات در مقابل شرایط ایجاد کنند. این نظریه، هوش معنوی را به عنوان عامل بسیار مهمی نشان می‌دهد که از طریق ارتقاء سطح هوش معنوی، تاب‌آوری^۸ حاصل می‌شود (سارین، ۲۰۱۹).

تاب‌آوری یکی از اصلی‌ترین عوامل روانشناختی است که به سازگاری فرد با شرایط نامساعد مرتبط است. این امر مستلزم استفاده از استراتژی‌های تقویت مثبت است که به رفاه شخصی کمک می‌کند. ارتقاء آن منجر به رشد مهارت‌های اجتماعی، تحصیلی و شخصی می‌شود و به دانش‌آموز اجازه می‌دهد از موقعیت‌های نامناسب و دشوار عبور کند (آلن، کیلگاس و اکلوند^۹، ۲۰۱۹). به عبارتی دیگر تاب‌آوری به توانایی بازگشت از چالش‌های اجتماعی، مالی یا احساسی به تعادل مجدد اطلاق می‌شود و نشان‌دهنده توانمندی افراد برای سازش یافتگی دوباره در برابر شرایط نابسامان و نامطلوب است، فرد مقاومت مقابل شرایط بحرانی از خود مقاومت نشان نمی‌دهد و در پی تجربه پیامدهای منفی و مشکلات هیجانی خود و محیط اطراف خویش است (رزینیک^{۱۰}، ۲۰۱۰). بنابراین افراد با تاب‌آوری بالا دارای ویژگی‌های شایستگی اجتماعی، مهارت حل مسئله و خودگردانی هستند و از تاب‌آوری برای برخورد با چالش‌های زندگی و سازگاری با آن بهره می‌برند (ولش^{۱۱}، ۲۰۱۰). عوامل حمایتی تاب‌آوری در سلامت دانش‌آموزان مؤثر است. در سطح فردی، معنویت به عنوان پتانسیل‌های حمایتی برای تاب‌آوری هستند. تاب‌آوری سازه‌ای روانشناختی است که موجب توجه بسیاری از روانشناسان در حوزه سلامت روان را همواره به خود جلب نموده است و آن را در ارتباط با سازه‌های همچون هوش و معنویت مورد بررسی قرار می‌دهند. از جمله ولش و برادسکی (۲۰۱۰) که نشان داد هوش معنوی ارتباط معناداری با تاب‌آوری در انسان دارد.

-
- 1- spiritual intelligence
 - 2- Larson
 - 3- McDonald
 - 4- Wigglesworth
 - 5- Sareen
 - 6- King & Decicco
 - 7- Pinto, & Pinto
 - 8- Resilience
 - 9 - Allen, Kilgus, & Eklund
 - 10- Resnick
 - 11- Welsh

هوش اخلاقی^۱ نیز یکی دیگر از مؤلفه‌هایی است که نقش مهمی در بهزیستی و تاب‌آوری افراد دارد. هوش اخلاقی اخلاقی توسط بوربا^۲ (۲۰۰۵) و کلارکن^۳ (۲۰۱۲) به عنوان ظرفیت تمایز بین درست و غلط، داشتن معیار اخلاقی اخلاقی قوی و برای عملکرد مناسب تعریف شده است. توانایی ذهنی برای درک چگونگی پیاده‌سازی اصول جهانی انسانی در زندگی و اعتقادات روزمره. بوربا (۲۰۰۱) هفت مفهوم اساسی را که کودکان باید برای ایجاد هوش اخلاقی ایجاد کنند را بیان می‌کند شامل وجدان^۴، همدلی^۵، احترام^۶، خویش‌تنداری^۷، انصاف^۸، مهربانی^۹ و تحمل^{۱۰} می‌باشد (به نقل از ال‌آدامت، ال‌گاساونه و ال‌آدامت^{۱۱}، ۲۰۲۰). تاب‌آوری به سازگاری مثبت یا توانایی حفظ یا بازیابی سلامت روان، علی‌رغم تجربه ناملایمات اشاره دارد و همچنین به عنوان پتانسیلی برای نشان دادن تدبیر در پاسخ به چالش‌های اشاره دارد (سلوین و بهیوانشواری^{۱۲}، ۲۰۱۸).

از عواملی که در دوره‌ی نوجوانی می‌تواند بر تاب‌آوری تأثیر گذارد، هوش اخلاقی است. همچنین، هوش معنوی نیز به عنوان اینکه می‌تواند دید فرد را نسبت به جهان درونی و برونی تعیین نماید، از هوش اخلاقی افراد تأثیر پذیرفته و بر روی تاب‌آوری او تأثیر می‌گذارد. انصاری شهیدی، بدری زاده و مکللی (۱۳۹۷) در پژوهش خود نشان دادند که افرادی که نمره هوش اخلاقی بالایی دارند از تاب‌آوری بالایی نیز برخوردارند. پژوهش مقدس و خالقی^{۱۳} (۲۰۱۳) نشان داد همبستگی هوش اخلاقی با تحمل سختی و ناراحتی مثبت و معنی‌دار بوده است. همچنین می‌توان به پژوهش نریمانی و غفاری (۱۳۹۴) و شاکری و مرزیه (۱۳۹۵) اشاره کرد که نشان می‌دهند بین تاب‌آوری و هوش اخلاقی رابطه معناداری وجود دارد. در مورد رابطه میان هوش معنوی و تاب‌آوری موسوی خورشیدی و جاجرمی (۱۳۹۴) در پژوهش خود نشان داد تاب‌آوری، نشان‌دهنده توانایی افراد برای مقابله با شرایط نامساعد و تنش‌زای زندگی است و معنویت به عنوان یکی از مؤلفه‌های مؤثر بر آن، نقش مهمی در میزان آن دارد. در ادبیات گذشته، اصطلاحات معنویت و دین اغلب به هم پیوند می‌خورند و تأثیرات مثبتی بر تاب‌آوری دارند (گلن^{۱۴}، ۲۰۱۴؛ واکر و لانگمیر-آویتال^{۱۵}، ۲۰۱۳) معنویت و اعتقادات مذهبی برای درک چگونگی احساس عملکرد افراد در زندگی و علاوه بر این، چگونگی کنار آمدن افراد با شرایط چالش برانگیز حیاتی است. گلن (۲۰۱۴) خاطر نشان کرد که کنار آمدن معنوی شامل اطمینان خاطر، راهنمایی و حل مسئله است. ویزلمایر، هولگوین و مزولیس^{۱۶} (۲۰۱۷) خاطر نشان کردند که پیش‌بینی چگونگی پاسخ فرد در مواجهه با ناملایمات آسان نیست؛ با این حال، صفات پایداری مانند هوش معنوی می‌توانند پیش‌بینی‌کننده میزان مقاومت فرد در شرایط سخت باشند. افرادی که از سطح تاب‌آوری بالایی برخوردار هستند، امیدوارتر، خلاق‌تر و در هنگام کنار آمدن با آسیب، از کارآیی بیشتری برخوردار می‌شوند. کولائیان، حیدری، خوش‌کنش و حیدری (۱۳۹۲) در

-
- 1- moral intelligence
 - 2- Borba
 - 3- Clarcken
 - 4- conscience
 - 5- empathy
 - 6- respect
 - 7- self-control
 - 8- fairness
 - 9- kindness
 - 10- tolerance
 - 11- Al-Adamat, Al-Gasawneh, & Al-Adamat
 - 12- Selwyn & Bhuvaneshwari
 - 13 - Moghadas & Khaleghi
 - 14- Glenn
 - 15- Walker & Longmire-Avital,
 - 16- Vieselmeyer, Holguin, and Mezulis

پژوهشی خود به این نتیجه رسیدند که تاب آوری در برابر استرس زنان باردار با تمام مؤلفه‌های هوش معنوی ارتباط معنی‌داری داشت. هاسر و آلن^۱ (۲۰۰۶) نشان دادند که باورهای معنوی و یافتن معنای شخصی در موقعیتهای دردناک بر توانایی شخص برای مقابله تأثیر می‌گذارد و با تاب‌آوری رابطه مثبت دارد. خادمی، قاسمیان و حسن زاده^۲ (۲۰۱۴) در پژوهش خود نشان دادند رابطه‌ی هوش معنوی و تاب‌آوری در کارکنان مثبت و معنی‌دار بوده است.

بررسی رابطه هوش اخلاقی و هوش معنوی با تاب آوری در دانش‌آموزان از جمله موارد و پدیده‌هایی است که نیاز مبرم به ارزیابی و مطالعه دارد. وانگ و همکاران (۱۹۹۷) تاب آوری در محیط آموزشی را به عنوان احتمال موفقیت بالا در مدرسه و سایر شرایط زندگی با توجه به دشواری‌ها و مشکلات می‌دانند. در محیط‌های آموزشی دانش‌آموزان دارای تاب آوری بالا با توجه به مشکلات و مسائل و سختی‌های مدرسه و محیط زندگی، عملکرد موفق‌تری دارند (کاربرا و پادیللا^۳، ۲۰۰۴؛ به نقل از ابوالقاسمی، ۱۳۹۰). دانش‌آموزان در زمان تحصیل با موقعیتهای مشکل‌ساز اجتماعی و آموزشی در کلاس، خانه و اجتماع مواجه می‌شوند که می‌تواند منجر به ایجاد مشکلاتی برای آنها شود و در زندگی آینده آنان نیز مشکلاتی ایجاد کند. لذا مؤلفه تاب آوری می‌تواند در این موقعیتهای با تأثیرگذاری بر عملکرد دانش‌آموزان با وجود قرار گرفتن در موقعیتهای فشارزا، مشکل‌ساز و تهدیدکننده منجر به موفقیت گردد. در این میان بالا بودن دو مؤلفه هوش معنوی و اخلاقی در دانش‌آموزان نیز ضمن تأثیرگذاری بر تاب آوری منجر به افزایش مقاومت و تحمل در آنها می‌گردد.

بررسی و کشف روابط بین تاب آوری روانشناختی با هوش معنوی و اخلاقی دانش‌آموزان به عنوان عوامل شناختی در عملکرد فرد و تعیین توان پیش‌بینی آنان در موقعیتهای مخاطره‌آمیز از اهمیت خاصی برخوردار است و با شناخت و شناسایی عوامل و مؤلفه‌های روانشناختی تأثیرگذار بر تاب آوری دانش‌آموزان به راهبردهای قابل اجرا در شرایط نامطلوب و بحرانی و ارائه آموزش مهارت‌های لازم جهت رویارویی مثبت و کارآمد با موقعیتهای تنیدگی‌زا در آنان دست یابیم. معنویت و اخلاق دو سازه‌ی مجزا از هم نیستند، پایه و مبنای هوش اخلاقی، اعتقادات دینی و باورهای مذهبی است و فرد بدون درک درست از این اعتقادات، توانایی اخلاقی چندانی را به دست نمی‌آورد (ارشاد حسینی، میردریگوندی و احمدی، ۱۳۹۴). عوامل معنوی و اخلاقی می‌توانند نقش مهمی در افزایش توانمندی و مقاومت افراد در مقابل سختی‌ها و مشکلات داشته باشند. در ایران پژوهش‌های در ارتباط نقش هوش معنوی و تاب آوری و ارتباط نقش هوش اخلاقی و تاب‌آوری انجام شده است؛ اما پژوهش‌هایی که بررسی ارتباط عوامل معنوی و اخلاقی به صورت همزمان با تاب‌آوری در دانش‌آموزان پی‌ریزده، یافت نشد. مطالعه حاضر از این رو با هدف بررسی تاب‌آوری دانش‌آموزان در رابطه با هوش اخلاقی و هوش معنوی آنها انجام شد و به مطالعه هوش اخلاقی و هوش معنوی به عنوان پیش‌بینی‌کننده‌های تاب‌آوری می‌پردازد.

۱-۱. روش پژوهش

طرح پژوهش در تحقیق حاضر غیرآزمایشی، توصیفی و از نوع همبستگی می‌باشد. جامعه آماری پژوهش شامل کلیه دانش‌آموزان دختر شاغل به تحصیل در سال ۱۳۹۸-۱۳۹۹ شهرستان بهشهر بود. از این جامعه، نمونه‌ای شامل ۸۰ نفر از دانش‌آموزان دختر، به روش خوشه‌ای تصادفی چند مرحله‌ای انتخاب شدند.

1- Hauser and Allen

2- Khademi, Ghasemian, & Hassanzadeh

3- Cabrera & Padilla

۲-۱. ابزار پژوهش

پرسشنامه هوش اخلاقی توسط لنینک و کیل در سال ۲۰۰۵ تدوین شده است (لنینک و کیل^۱، ۲۰۱۱). پرسشنامه هوش اخلاقی دارای ۴۰ سؤال است و برای طراحی آن از طیف پنج‌گزینه‌ای لیکرت استفاده گردیده است. همچنین این پرسشنامه، هوش اخلاقی را با ۱۰ عامل عمل‌کردن مبتنی بر اصول راستگویی، استقامت و پافشاری برای حق، پایبندی به عهد، مسئولیت‌پذیری برای تصمیمات شخصی، اقرار به اشتباهات و شکسته‌ها، قبول مسئولیت برای خدمت به دیگران، اهمیت دادن خودجوش به دیگران، توانایی بخشش اشتباهات خود، توانایی در بخشش اشتباهات دیگران تبیین می‌کند. این پرسشنامه در ایران توسط آراسته و همکاران در سال ۱۳۹۰ هنجاریابی شده است. پایایی این پرسشنامه با استفاده از ضریب همبستگی آلفای کرونباخ ۰/۸۶ می‌باشد که همه شاخص‌ها، بالای ۰/۷ است در نتیجه از پایایی بالایی برخوردار است. این پرسشنامه با $r = 0/94$ و روایی صوری و محتوایی و هماهنگی درونی مؤلفه‌های آن توسط متخصصان مورد تأیید قرار گرفته است (آراسته، عزیزی شمامی و جعفری راد، ۱۳۸۹). در پژوهش حاضر ضریب آلفای کرونباخ ۰/۸۶ به دست آمد.

۱-۲-۱. پرسشنامه هوش معنوی

پرسشنامه هوش معنوی در سال ۱۳۸۹ توسط شاه حسینی و معنوی پور ساخته و هنجاریابی شده است. این پرسشنامه دارای ۳۵ سؤال با مقیاس ۵ گزینه‌ای لیکرت (از کاملاً موافقم تا کاملاً مخالفم) تنظیم شده است. همچنین این پرسشنامه، هوش معنوی را با ۳ عامل اخلاق‌مداری، خودآگاهی و رضایت باطن تبیین می‌کند. ضریب پایایی و همسانی درونی مقیاس هوش معنوی با استفاده از آلفای کرونباخ محاسبه شده و ضریب پایایی ۰/۸۵ به دست آمده است. برای بررسی مناسب بودن داده‌ها برای تحلیل عاملی، ابتدا از آزمون بارتلت^۲ و کفایت حجم نمونه^۳ استفاده شده است. مقدار KMO ، ۰/۸۲ است که نشان می‌دهد نمونه پژوهش از قابلیت مناسبی برای تحلیل عاملی برخوردار است (شاه حسینی، ۱۳۸۹). در این پژوهش ضریب آلفای کرونباخ پرسشنامه ۰/۸۴ به دست آمد.

۲-۲-۱. مقیاس تاب آوری کانر و دیویدسون^۴ (۲۰۰۳)

این مقیاس سنجش ابعاد گوناگون تاب آوری روان‌شناختی را در بر گرفته و شامل شایستگی فردی، تحمل عاطفه منفی، پذیرش مثبت تغییر و روابط ایمن، اعتماد به‌خود، غرایز فردی، کنترل، تأثیرات معنوی است. ماده‌های پرسشنامه به روش ۵ درجه‌ای لیکرت (کاملاً نادرست، نادرست، درست، گاهی درست، همیشه درست) نمره‌گذاری شدند. با روش تحلیل عاملی و روایی همگرا و واگرا روایی پرسشنامه و اعتبار آن با روش بازآزمایی محاسبه و ضریب آلفای کرونباخ توسط کانر و دیویدسون (۲۰۰۳) برابر ۰/۷۳ گزارش شده است. ضریب آلفای کرونباخ این پرسشنامه در پژوهش حاضر ۰/۸۴ به دست آمد.

برای توصیف و تبیین و تحلیل داده‌ها از آمار توصیفی و استنباطی با توجه به متغیرهای مورد مطالعه استفاده می‌شود. برای انجام تمام مراحل محاسباتی فوق از نرم‌افزار spss نسخه ۲۳ استفاده شده است.

1 - Lennick & Kiel

2 - Bartlett's test

3 - Kaiser Mayer Olkin

4 - Conner - Davidson Resilience Scale

۲. یافته های پژوهش

به منظور بررسی اطلاعات توصیفی متغیرها، میانگین و انحراف معیار متغیرهای پژوهش مورد بررسی قرار گرفت، جدول ۱ میانگین و انحراف استاندارد متغیرهای پژوهش را نشان می دهد.

جدول ۱. میانگین و انحراف معیار متغیرهای مورد مطالعه در تحقیق

متغیرهای مورد مطالعه			
میانگین	هوش اخلاقی	تاب آوری	هوش معنوی
۲/۶۲۵۰	۳/۴۲۵۰	۱/۹۸۷۵	
۰/۹۹۸۴۲	۱/۱۵۵۸۹	۱/۱۵۵۸۹	

همان طور که جدول بالا نشان می دهد میانگین نمرات هوش اخلاقی دانش آموزان برابر ۲/۶۲۵۰ و میانگین تاب آوری برابر ۳/۴۲۵۰ و میانگین هوش معنوی برابر ۱/۹۸۷۵ می باشد. همچنین، پیش از انجام تحلیل رگرسیون، روابط همبستگی بین متغیرهای پژوهش از طریق ماتریس همبستگی بررسی شد. نتایج مربوط به این تحلیل در جدول ۲ ارائه شده است.

جدول ۲. مشخصه های توصیفی متغیرهای پژوهش

متغیرها	تاب آوری	هوش اخلاقی	هوش معنوی
تاب آوری	۰/۱۹۹	۰/۵۱۶**	۰/۳۲۶**
هوش معنوی	۰/۲۲۸*	۰/۰۳۹	۰/۰۵۵
هوش اخلاقی	۰/۰۹۱	-۰/۰۳۵	۰/۲۴۰*

+P<0/05 +P<0/01 N=80

اطلاعات ارائه شده در جدول ۲ نشان می دهد بین تاب آوری و هوش معنوی رابطه مثبت معنادار وجود دارد (۰/۰۱ < P < ۰/۵۱۶، r=۰/۳۲۶). این روابط، زمینه را برای انجام تحلیلهای رگرسیونی فراهم آورده است.

به منظور پیش بینی تاب آوری بر اساس متغیرهای پیش بین، از تحلیل رگرسیون گام به گام استفاده شده است که نتایج در جداول شماره ۳ و ۴ نشان داده شده است.

جدول ۳. خلاصه نتایج مدل رگرسیون گام به گام

مدل	مجموع مجذورات	R	R ²	میانگین مجذورات	F	معنی داری
گام اول	۷۱۱۰۸/۴۱	۰/۴۷	۰/۲۲	۷۱۱۰۸/۴۱		
هوش خطا	۲۱۲۷۱/۴۳			۱۸۵/۷۷	۳۸/۰۸	۰/۰۰
معنوی کل	۲۹۵۰۱/۸۴					
گام دوم	۷۸۸۸/۲۱	۰/۵۰	۰/۲۵	۳۸۸۸۷/۶۱		
هوش خطا	۲۲۴۲۴/۶۱			۱۷۹/۱۸	۲۱/۱۲	۰/۰۰

جدول ۴. نتایج ضرایب رگرسیون

معنی داری	T	Beta	خطای معیار	B	متغیر
	۰/۹۷	-	۷/۰۱	۶/۹۱	مقدار ثابت
۰/۰۰	۴/۲۵	۰/۳۷	۰/۰۸	۰/۳۰	هوش معنوی
	۲/۰۴	۰/۱۹	۰/۰۹	۰/۱۹	هوش اخلاقی

با توجه به جدول شماره ۳. نتایج رگرسیون گام به گام نشان داد که هوش معنوی همبستگی بالا و معنی داری با تاب آوری دارد و در مرحله اول وارد مدل می‌شود. همچنین در مرحله دوم هوش اخلاقی وارد معادله می‌شود. در نهایت هوش معنوی و هوش اخلاقی ۲۵ درصد از واریانس متغیر ملاک یعنی تاب آوری دانش آموزان را پیش بینی می‌کند. همچنین نتایج جدول ۴ نشان می‌دهد ضریب تأثیر متغیر هوش معنوی و هوش اخلاقی به ترتیب $B=0/19$ و $B=0/37$ است و این دو متغیر می‌توانند به صورت مثبت و معنی داری تاب آوری دانش آموزان را پیش بینی کنند.

۳. بحث و نتیجه گیری

هدف از پژوهش حاضر بررسی رابطه‌ی هوش معنوی و هوش اخلاقی با تاب آوری روان‌شناختی دانش‌آموزان بود. نتایج نشان داد که بین هوش معنوی و هوش اخلاقی با تاب آوری دانش‌آموزان ارتباط مثبت و معنی داری وجود دارد. این یافته با پژوهش کولائی و همکاران (۱۳۹۲) که نشان داد تاب آوری در برابر استرس زنان باردار با تمام مؤلفه‌های هوش معنوی ارتباط معنی‌داری دارد، همسو بوده است. همچنین با نتایج پژوهش موسوی خورشیدی و جاجرمی (۱۳۹۴) نیز همسو بوده است که نشان دادند معنویت به عنوان یکی از مؤلفه‌های مؤثر بر تاب آوری است. همچنین نتایج پژوهش با یافته‌های مطالعات ولش و برادسکی (۲۰۱۰)، (واکر و لانگمیر-آویتال، ۲۰۱۳)، (گلن، ۲۰۱۴) و (ویزلمایر، هولگوین و مزولیس، ۲۰۱۷) نیز همسو بوده است که اشاره به رابطه مثبت و معنی دار میان هوش معنوی و تاب آوری دارد. ولش و برادسکی (۲۰۱۰) در پژوهش‌های خود دریافتند هوش معنوی توانایی تجربه شده‌ای است که به افراد امکان دستیابی به دانش و فهم بیشتر را می‌دهد و زمینه را برای رسیدن به کمال در زندگی فراهم می‌کند و افزایش مقاومت در مقابل تنیدگی، موجب خودآگاهی و بینش عمیق فرد نسبت به زندگی و هدف‌دار نمودن آن می‌گردد. همچنین در مورد بعد دیگر هوش معنوی می‌توان گفت زمانی که فرد زندگی را بامعنا و همراه با احساس ارزشمندی و هدفمندی بداند، افکار و اعمال خود را کنترل کند و سعی برای بهبود و تکامل خود داشته باشد، تاب‌آوری در فرد افزایش می‌یابد. افرادی که دارای هدف در زندگی خود هستند و احساس ارزشمندی می‌کنند، می‌توانند در شرایط استرس‌زا و زمانی که دارای مشکل هستند انعطاف بیشتری از خود نشان داده و مقاومت بیشتری در این شرایط از خود نشان دهند.

همچنین در تبیین یافته‌های پژوهش می‌توان گفت افرادی که دارای هوش معنوی بالایی هستند، انعطاف‌پذیرند، نسبت به خود هشیاری بیشتری دارند، توانایی رویارویی با مشکلات و چیره شدن بر آنها را دارند. به دیگران وابستگی ندارند و در برابر شیوه‌ها و سنت‌های معمول جامعه مقاومت دارند، (امامی، مولوی و کلانتری، ۱۳۹۳). همچنین چنانچه فرد دارای سطح هوش معنوی بالاتری باشد، معنایی که به خود و جهان اطرافش می-

دهد توأم با احساس ارزشمندی و هدفمندی است، بنابراین سختیها را تحمل می‌کند و تاب آوری بیشتری را از خود نشان می‌دهد (صدیقی ارفعی، یزدخواستی و نادری راوندی، ۱۳۹۳).

در رابطه با ارتباط هوش اخلاقی و تاب آوری نیز نتایج با یافته‌های انصاری شهیدی، تات، بدری زاده و مکلای (۱۳۹۷) همسو بوده است که در پژوهش خود نشان دادند افرادی که نمره هوش اخلاقی بالایی دارند از تاب آوری بالایی نیز برخوردارند. همچنین با پژوهش مقدس و خالقی (۲۰۱۳) همسو بوده است که نشان داد همبستگی هوش اخلاقی با تحمل سختی و ناراحتی مثبت و معنی‌دار بوده است. همچنین همسو با یافته‌های مطالعات مقدس و خالقی (۲۰۱۳)، نریمانی و غفاری (۱۳۹۴) و شاکری و مرزیه (۱۳۹۵) بوده است که اشاره به رابطه مثبت و معنی‌دار میان هوش اخلاقی و تاب آوری دارد.

در تبیین یافته‌های پژوهش می‌توان چنین استدلال کرد که بر اساس نظریه لینک و کیل (۲۰۱۱) هوش اخلاقی به معنای ظرفیت ذهن افراد جهت تعیین این نکته مهم است که چگونه باید از اصول جهان‌شمول بشری در ارزش‌ها، اهداف و فعالیت‌ها در زندگی استفاده کرد. بدین معنا که هوش اخلاقی با بهبود روابط، درک متقابل به بهبود عملکرد و در نتیجه کاهش تضادها در محیط پراسترس می‌شود و منجر به اتخاذ تصمیم‌گیری‌های درست و متناسب با موقعیت از شیوه‌های حل مساله، حمایت اجتماعی و ارزیابی شناختی می‌شود (مختاری پور و سیادت، ۱۳۸۸). روانشناسان و کارشناسان آموزشی، هوش اخلاقی را به‌عنوان یکی از کلیدهایی موفقیت یادگیری در مدارس می‌دانند. هوش اخلاقی ظرفیت و توانایی درک مسائل خوب از مسائل بد است (نریمانی و غفاری، ۱۳۹۴). هوش اخلاقی شامل ترکیبی از دانش، تمایل و اراده است (اوسبورن، ۲۰۱۱) که این امر بر افزایش تاب آوری تأثیر دارد. به عبارتی هوش اخلاقی به معنی ظرفیت و توانایی درک درست از خلاف، داشتن اعتقادات اخلاقی قوی و عمل به آنها و رفتار در جهت صحیح و درست است که کاربرد آنها در زندگی روزمره می‌تواند باعث افزایش انطباق‌پذیری فرد شود به ویژه نقش آن در افزایش تحمل و توان خویشتن‌داری تأکید شده است (نریمانی و غفاری، ۱۳۹۴).

در زمینه رابطه هوش معنوی و هوش اخلاقی و اینکه چگونه این متغیرها می‌توانند بر هم تأثیر بگذارند نیز می‌توان گفت که در هوش معنوی بر بعد معنوی و روحانی فرد و در هوش اخلاقی بر ویژگیها و خصوصیات و رفتار اخلاقی فرد تأکید می‌شود. به عبارت دیگر، اخلاق یک فرد از میزان معنویت روحی او سرچشمه می‌گیرد و بلوغ معنوی به عنوان جلوه‌ای از هوش معنوی شامل درجهای از بلوغ هیجانی، بلوغ اخلاقی (روحیه اخلاقی) و رفتار اخلاقی محسوب می‌شود (قربانی زاده، ۱۳۹۲). از آنجا که دین و مذهب بر اهمیت توجه به مسائل انسانی و ارزشی، از جمله: عدالت، صداقت و نועدوستی تأکید دارد و از طرفی این مفاهیم اساساً وظیفه اخلاقی ما را در اجتماع نمایان می‌سازند، بین مضامین دین و اخلاق مشترکات زیادی را می‌توان یافت (رفیعی، خرسندی و عباسی، ۱۳۹۷).

هوش معنوی و هوش اخلاقی شخص را مجهز به ایمان و ارزش و معنا می‌کنند که می‌تواند نقش مهمی در افزایش تاب آوری دانش‌آموزان داشته باشد و می‌تواند در برابر مشکلات و سختی‌ها به عنوان منبع قوی در آنها عمل کند. با توجه به نتایج به دست آمده از پژوهش و نقش مهم تاب آوری در دانش‌آموزان به عنوان توانایی مقابله با شرایط دشوار و پاسخ انعطاف‌پذیر به فشارهای زندگی پیشنهاد می‌شود با تأکید بر ابعاد دینداری و معنویت و اخلاق، زمینه برای ارتقای تاب آوری دانش‌آموزان فراهم شود.

منابع

- ابوالقاسمی، عباس. (۱۳۹۰). ارتباط تاب آوری، استرس و خود کارآمدی با رضایت از زندگی در دانش‌آموزان دارای پیشرفت تحصیلی بالا و پایین. *مطالعات روانشناختی*، ۷ (۳): ۱۳۱-۱۵۲.
- ارشاد حسینی، هادی؛ میردیکوندی، رحیم؛ احمدی، محمد رضا (۱۳۹۴). هوش اخلاقی و ساخت آزمون اولیه آن بر اساس منابع اسلامی. *اسلام و پژوهش‌های روانشناختی*، ۱ (۳): ۷-۲۶.
- امامی، زهرا؛ مولوی، حسین؛ کلاتری، مهرداد (۱۳۹۳). تحلیل مسیر اثر هوش معنوی و هوش اخلاقی بر خودشکوفایی و رضایت از زندگی در سالمندان شهر اصفهان، *دانش و پژوهش در روان‌شناسی کاربردی*، ۱۵ (۲): ۴-۱۳.
- انصاری شهیدی، مجتبی؛ بدری زاده، افسانه؛ ملکی، سهیلا (۱۳۹۷). نقش هوش اخلاقی و ارزش‌های حرفه‌ای در پیش‌بینی تاب‌آوری پرستاران، *یافته*، ۲ (۳): ۴۸-۵۸.
- آراسته، حمیدرضا؛ عزیزی شمامی، مصطفی؛ جعفری راد، علی (۱۳۸۹). بررسی وضعیت هوش اخلاقی دانشجویان، *راهبرد فرهنگ*، (۱۰ و ۱۱): ۲۰۱-۲۱۴.
- رفیعی، محسن؛ خرسندی، اکبر؛ عباسی، صباح (۱۳۹۷). پیش‌بینی مسئولیت‌پذیری کارکنان بر اساس دینداری و هوش اخلاقی در دانشگاه‌های شهر بیجار، *فرهنگ در دانشگاه اسلامی*، ۸ (۳): ۳۸۱-۴۰۲.
- شاکری، مژگان و مرزیه، افسانه (۱۳۹۵). رابطه هوش اخلاقی با خود تاب آوری در دانشجویان، *سومین کنفرانس بین‌المللی روانشناسی، علوم تربیتی و سبک زندگی*، دانشگاه سیستان و بلوچستان.
- شاه حسینی، ا. (۱۳۸۹). بررسی روانی و پایایی پرسشنامه هوش معنوی، دانشگاه آزاد واحد گرمسار.
- صدیقی ارفعی، فریبرز؛ یزدخواستی، علی؛ نادری راوندی، مریم (۱۳۹۳). پیش‌بینی میزان تاب آوری بر اساس هوش معنوی در دانشجویان و دین‌پژوهان، *فرهنگ در دانشگاه اسلامی*، ۴ (۱۲): ۳۷۲-۳۵۳.
- قربانی زاده، وجه اله. (۱۳۹۲). رابطه هوش معنوی و اخلاقی با رهبری تحول‌آفرین. *اخلاق در علوم و فناوری*، ۸ (۲): ۱-۱۲.
- کولاتیان، آناهیتا؛ حیدری، صدیقه؛ خوش‌کنش، ابوالقاسم؛ حیدری، محمود (۱۳۹۲). ارتباط هوش معنوی با تاب آوری در برابر استرس و ترجیح روش‌های زیان‌ناک در بین زنان باردار، *مجله زنان مامایی و نازایی*، ۱۶ (۵۸): ۸-۱۵.
- مختاری پور، مرضیه و سیادت، سیدعلی (۱۳۸۸). بررسی مقایسه‌ای ابعاد هوش اخلاقی از دیدگاه دانشمندان با قرآن کریم و ائمه معصومین علیهم‌السلام، *مطالعات اسلام و روان‌شناسی*، ۴ (۳): ۱۱۸-۹۷.
- موسوی خورشیدی، سیده زهرا و جاجرمی، محمود (۱۳۹۴). بررسی رابطه تاب آوری و هوش معنوی در دانشجویان دانشگاه آزاد اسلامی واحد بجنورد، *دومین کنفرانس بین‌المللی روانشناسی، علوم تربیتی و سبک زندگی*، دانشگاه آزاد اسلامی واحد بجنورد.
- نریمانی، محمد و غفاری، مظفر (۱۳۹۴). نقش هوش اخلاقی و اجتماعی در پیش‌بینی تاب‌آوری و کیفیت زندگی والدین کودکان دارای ناتوانی یادگیری. *مجله ناتوانی‌ها یادگیری*، ۲ (۵): ۱۲۸-۱۰۶.

Al-Adamat, A., Al-Gasawneh, J., & Al-Adamat, O. (2020). The impact of moral intelligence on green purchase intention. *Management Science Letters*, 10(9), 2063-207.

Allen, A.N., Kilgus, S.P., & Eklund, K. (2019). An Initial Investigation of the Efficacy of the Resilience Education Program (REP). *Sch. Ment. Health*, 1, 163-178.

Borba, M. (2001). The step-by-step plan to building moral intelligence. Educator ward a national self-esteem. jossey-bass.

Charlton, P. F. Power, M. J. (2015). The assessment dysfunctional attitudes and their role in the onset, persistence and recurrence of clinical depression. *Ear J Peers*, 9: 379-400.

Clarcken, D. A. (2012). Reflective, ethical and moral constructs in educational leadership preparation: effects on graduates practices. *J EDUC ADMIN*, 44(5): 487-508.

Connor, K. M., & Davidson, J. R. T. (2003). Development of a new resilience scale: the Connor-Davidson Resilience scale (CD RISC). *Depression and Anxiety*, 18, 76-82

Glenn, T. B. (2014). A Bridge over Troubled Waters: Spirituality and Resilience with Emerging Adult Childhood Trauma Survivors. *Journal of Spirituality in Mental Health*, 16(1), 37-50.

- Larson, G. L, Koenig, D. H. & McCullough, M. (2011). Spirituality and health: what we know, what we need to know. *J Soc Clin Psychol*, 19: 102-16.
- Lennick, D. & Kiel. F. (2011). *Moral Intelligence Enhancing Business Performance and Leadership Success in Turbulent Times*. Pearson Education, Inc
- McDonald, J. J. (2012). Spiritual health in older men. Proceeding of the 1th on Seminar Older men and Community: Feb 21 Toronto, Canada
- Moghadas, M & Khaleghi, M (2013). Investigate of relationship between moral intelligence and distress tolerance in Isfahan staff. *International Journal of Research in Social Sciences*, 2(2), 26-30.
- Osborn, N. (2011). *Moral Intelligence*. Tea International, 11107 Wurzbach Road. Suite 102. San Antonio.
- Pinto, C. T., & Pinto, S. (2020). From spiritual intelligence to spiritual care: A transformative approach to holistic practice. *Nurse Education in Practice*, 47, 102823.
- Resnick, B. (2010). The relationship between resilience and motivation. *Concepts research and outcomes* pp.199-215 New York.
- Sareen, S. (2019). Psychological Resilience in relation to Emotional well being and Spiritual Intelligence among College Students. *Research Review International Journal on Multidisciplinary*, 4 (6), 219- 222.
- Selwyn, S., & Bhuvaneshwari, M. G. (2018). Personality Attributes of Social Work Students: An Assessment of Empathy, Emotional Intelligence, and Resilience. *Social Work Chronicle*, 7(1), 85.
- Vieselmeier, J., Holguin, J., & Mezulis, A. (2017). The role of resilience and gratitude in posttraumatic stress and growth following a campus shooting. *Psychological Trauma: Theory, Research, Practice, and Policy*, 9(1), 62-69.
- Walker, J. J., & Longmire-Avital, B. (2013). The Impact of Religious Faith and Internalized Homonegativity on Resiliency for Black, Lesbian, Gay, and Bisexual Emerging Adults. *Journal of Developmental Psychology*, 49(9), 1723- 1731.
- welsh, E. A. & Brodsky, A, E. (2010). After every darkness is liyht: Resilient Afghan women coping with violence and immigration. *Asian-America journal of Psyching*, 1(3), 163-174.